

Panevėžio romų kančių keliai 1941–1945 m. Exploring the Untold Suffering of the Roma People of Panevėžys: 1941–1945

Sudarytojos Vida Beinortienė, Daiva Tumasonytė

RĖMĖJAI

Knygos leidimą dalinai remia projektas „Romų jaunimo dalyvavimas, patirtis ir įgalinimas“ Just/2013/FRAC/AG/6230, finansuojamas ES Pagrindinių teisių ir pilietybės veiksmo dotacijos. Konsorciumo koordinatorius Babes-Bolyai universitetas, Klužas, Rumunija. Projekto vadovė prof. Maria Roth, vyriausioji tyrėja Cath Larkins. / This book was partially funded by the Project Participation Experiences and Empowerment of Roma Youth (PEER), financed by the EU Fundamental Rights and Citizenship Action Grant Just/2013/FRAC/AG/6230. The consortium is coordinated by Babes-Bolyai University Cluj, Romania, project director Maria Roth, principal researcher Cath Larkins.



Šio leidinio turinys neatspindi oficialios Europos Sąjungos nuomonės. Visa pateikta informacija ir pažiūros yra visiškai autorių atsakomybė.

Projekto, vykdomo kartu su Panevėžio vaikų dienos užimtumo centru, koordinatorius Lietuvoje doc. dr. Rolandas Paulauskas, Šiaulių universitetas, Pedagogikos ir psichologijos katedra

Konsultavo dr. Arūnas Bubnys, Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktorius

Recenzavo dr. Kirilas Kožanovas, Rusijos mokslų akademijos Slavistikos instituto Tipologijos ir lyginamosios kalbotyros skyriaus jaunesnysis mokslo darbuotojas

Straipsnių autoriai: Rolandas Paulauskas, Daiva Tumasonytė, Vida Beinortienė, Arūnas Bubnys, Birutė Sabatauskaitė, Lionė Lapinskiienė

Parengė leidybai ir redagavo Lionė Lapinskiienė, VšĮ Komunikacijos centras „Kalba. Knyga. Kūryba“. Už autorių pateiktų faktų, įvykių tikslumą, vienokią ar kitokią jų vertinimą ar interpretavimą bei nuomonę leidėjas ir redaktorė neatsako.

© Panevėžio vaikų dienos užimtumo centras, 2016

© Vida Beinortienė, sudarymas, 2016

© Daiva Tumasonytė, sudarymas, 2016

© Straipsnių autoriai, 2016

© Virginija Vaičekonienė, vertimas į anglų k., 2016

© Komunikacijos centras „Kalba. Knyga. Kūryba“, 2016

Turinys

Dėkojame	5
Pratarmė.	7
<i>Doc. dr. Rolandas Paulauskas. Romų holokaustas: neskaityti istorijos puslapiai</i>	9
<i>s. Daiva Tumasonytė DP. Jie kasdien yra šalia mūsų</i>	15
<i>Vida Beinortienė. Nukentėjusios Panevėžio romų šeimos . . .</i>	18
Anastazijos Bagdonavičiūtės-Jablonskienės ir Juozo Jablonskio šeima	23
1. Petras Jablonskis	25
2. Anelė Jablonskaitė-Tamarevičienė	32
3. Elžbieta Jablonskaitė	36
4. Kazys Jablonskis	37
5. Juozas Jablonskis	41
6. Antanas Bagdonavičius	42
7. Nastia Jablonskaitė	43
8. Kosta Jablonskaitė	44
9. Teodora Jablonskaitė.	45
10. Silvestras Jablonskis.	47
11. Karolis Jablonskis	49
12. Mykolas Jablonskis	51
13. Steponas Jablonskis	53
Andrius Arlauskas	54
Bagdonavičiai	56
Adomas ir Juchasė Grachauskai.	60
Adelė Bagdonavičiūtė-Visockienė.	63
Ona Matuzevičienė.	66

Zosė Matuzevičiūtė.	72
<i>Užrašė Vida Beinortienė. Zofija Sinkevičienė. Gyvenimas lageriuose.</i>	76
<i>Dr. Arūnas Bubnys. Lietuvos čigonų (romų) persekiojimas nacių okupacijos metais (1941–1944)</i>	87
<i>Birutė Sabatauskaitė. „Atminimo akmenys“ – Panevėžio romams.</i>	95
<i>Lionė Lapinskienė. Panevėžio čigonų (romų) likimo per Antarąjį pasaulinį karą pėdsakais (apibendrinamasis straipsnis) . .</i>	102
<i>Lionė Lapinskienė. Blazing the Trail to the Destiny of Panevėžys Gypsies (Roma) during WWII. Translated by Virginija Vaičekonienė.</i>	108
Šaltiniai ir literatūra	114
Santrumpos	117
Asmenvardžių rodyklė	118
Vietovardžių rodyklė	126

Dėkojame

Visiems visiems geriesiems mūsų bendraminčiams ir talkininkams, padėjusiems renkant medžiagą, kad šiandien galėtume skaityti šiuos romų tautos skausmingos istorijos puslapius:

Algirdui Saudargui, Europos Parlamento nariui,
Birutei Sabatauskaitei, Lietuvos žmogaus teisių centro direktorei,
Gražinai Šluško, Tautinių mažumų departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės vyriausiajai specialistei,
Stepui Visockiui, Lietuvos romų bendrijos pirmininkui,
Ramunei Draučiuonaitei, Genocido ir rezistencijos aukų muziejaus Istorijos skyriaus vedėjai,
Vitalijui Satkevičiui, Panevėžio miesto savivaldybės merui (2011–2015),
Raimondui Pankevičiui, Panevėžio miesto savivaldybės Tarybos nariui (2011–2015),
Ryčiui Mykolui Račkauskui, dabartiniam Panevėžio miesto savivaldybės merui,
Konstantinui Stech, VŠĮ Romų visuomenės centro socialiniam darbuotojui,
Virginijui Benašui, Panevėžio apskrities Gabrielės Petkevičaitės-Bitės viešosios bibliotekos fotografui,
Tamarai Orlovskajai (Grafinei *Jablonskaitei*), romų bendruomenės narei,
Mykolui Tamarevičiui, romų bendruomenės nariui,
ir visiems kitiems romams, pateikusiems daug vertingų žinių, bet prašiusiems jų pavardžių neminėti.
Pagarbiai –
knygos autorės Vida ir s. Daiva



Čigonų vėliava, patvirtinta 1971 m. Tarptautinio čigonų komiteto iniciatyva Londone surengtame I pasauliniame čigonų suvažiavime.

Pratarmė

Knyga „Panevėžio romų kančių keliai 1941–1945 m.“ pasakoja apie Antrojo pasaulinio karo metais šiame mieste gyvenusius romus, tapusius nacių vykdytos antihumaniškos politikos aukomis. Tai Lietuvos, Vokietijos ir Prancūzijos koncentracijos ar priverčiamųjų darbų stovyklose kalėjusių romų skaudžios išgyvenimų istorijos.

Dažniausiai jos perteikiamos gana abstrakčiai, nes tikrų tų įvykių liudininkų nėra. O jų artimieji apie Panevėžio romų gyvenimą nemažai metų medžiagą renkančioms Vidai Beinortienei ir s. Daivai Tumasonytei kartais tepasakydavę tik vienų ar kitų faktų detales. Iš jų ir iš kelių autorių specialiai šiai knygai parašytų straipsnių bei romų šeimų albumuose surastų nuotraukų ar šalies archyvuose saugomos dokumentų medžiagos ir sudarytas šios knygos turinys.

Knygos, kuri yra Panevėžio vaikų dienos užimtumo centro kartu su Babes-Bolyai universitetu (Klužas, Rumunija) ir Šiaulių universitetu vykdomo projekto „Romų jaunimo dalyvavimas, patirtis ir įgaulinimas“ rezultatas.

Jos pradžioje šio projekto koordinatorius Lietuvoje, Šiaulių universiteto Pedagogikos ir psichologijos katedros doc. dr. Rolandas Paulauskas romų išgyventą holokausto problemą Antrojo pasaulinio karo metais aptaria Europos istorijos įvykių kontekste.

Panevėžio vaikų dienos užimtumo centro direktorė Daiva Tumasonytė rašo apie savo įstaigos darbą ir su bendraminte Vida Beinortiene įgytą patirtį siekiant geresnės romų integracijos į mūsų šalies visuomenę.

Šioje knygoje apie Panevėžio romų gyvenimą sukauptus duomenis įamžinanti Vida Beinortienė savo straipsnyje atkreipia dėmesį į

oficialią Europos Sąjungos politiką, paskutiniu metu vis dažniau raginančią kalbėti apie romų patirtas kančias Antrojo pasaulinio karo metais ir pagerbti jų atminimą.

Vis dėlto daugiausia vietos skirta kelių Panevėžio romų šeimų kėlimo koncentracijos stovyklose faktams atspindėti. Kartu stengiasi įamžinti ir surinktas žinias apie tų šeimų genealogiją. Tikriausiai atidesnis skaitytojas iškart pastebės, kad apie kai kurias romų šeimas ar jų artimuosius knygoje lieka vos eilutė kita. Tas pat pasakytina ir apie šeimų genealogijos duomenis – jų trūksta.

Po Zofijos Sinkevičienės atsiminimų apie išgyvenimus koncentracijos stovyklose istorikas dr. Arūnas Bubnys, Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktorius, supažindina su čigonų (romų) naikinimo situacija Lietuvoje 1941–1944 m. Jis pateikia nemažai susistemintų duomenų, atspindinčių nacių vykdytą politiką romų tautos atžvilgiu.

Lietuvos žmogaus teisių centro direktorė Birutė Sabatauskaitė rašo apie šiuo metu įamžinamą romų tautos atminimą ne tik kitose Europos šalyse, bet Panevėžyje.

Išliekamąją istorinę vertę turinčią knygos medžiagą lietuvių ir anglų kalbomis apibendrina Lionės Lapinskienės straipsnis (vertėja į anglų k. Virginija Vaičekonienė). Pabaigoje – Šaltinių ir literatūros sąrašas, Santrumpos, Asmenvardžių ir Vietovardžių rodyklės.

Kadangi apie atskiras šeimas turima mažai duomenų, skaitytojų neturėtų nustebinti kai kur esantys klausukai, neįrašyti vardai, pavardės ar įamžinami kasdieniame romų gyvenime įprasti pravardiniai vardai.

Kartu primename, kad ilgametės Panevėžio romų globėjos, šios knygos atsiradimo iniciatorės Vida Beinortienė (tel. 8 612 73 931; vidabein@gmail.com) ir Daiva Tumasonytė (daskdp@gmail.com) visada bus dėkingos už Jūsų atsiliepimus ar pastabas.

Romų holokaustas: neskaityti istorijos puslapiai

Doc. dr. Rolandas Paulauskas,

Šiaulių universitetas

Romų holokaustas, dar vadinamas Pharrajimos¹, yra viena nacistinės Vokietijos vykdytos socialinės politikos pasekmių. Ją šių dienų istorikai apibūdina kaip Trečiojo Reicho ir jo sąjungininkų pastangas sunaikinti beveik visus tuometinėje Europoje gyvenusius romus. Kaip žinoma, apie žydų holokaustą publikuota nemažai studijų ir atsiminimų, o romų holokausto temai skirta literatūra yra kur kas kuklesnė. Manoma, kad pastarųjų padėtis ir likimas Europoje Antrojo pasaulinio karo metais mažai kuo skyrėsi nuo žydų. Nors tikslus romų aukų skaičius nežinomas, pasak įvairių šaltinių, nužudyta galėjo būti nuo 250 000 iki 500 000 šios tautybės žmonių. Beje, 1939 m. Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje jų gyveno apie 7000. Yra duomenų, jog Pabaltijo valstybėse sušaudyta arba nacių koncentracijos stovyklose žuvo daugiau nei 50 proc. romų.

XIX a. pabaigoje Europoje ir JAV paplito socialinis darvinizmas. Šio pseudomokslo šalininkai tvirtino, jog Čarlzo Darvino evoliucijos teorijos principai taikytini ir socialiniams reiškiniams paaiškinti (pažymėtina, kad pats Darvinas 1890 m. tokias evoliucijos teorijos pritaikymo galimybes atmetė). Kertinė Darvino teorijos koncepcija – teiginys, kad kovodami už būvį išlieka stipriausi ir prie aplinkos sąlygų geriausiai prisitaikę individai. Pasak socialinio darvinizmo šalininkų, vykstant natūraliai raidai, visuomenė savo narius taip pat surūšiuoja į geriau ir blogiau prisitaikiusius arba į stipriuosius ir silpnuosius. Kadangi stiprieji naudingesni, jie ir privalo turėti dau-

1. *Pharrajimos* įvairiais romų dialektais reiškia sunaikinimą.

giau teisių ir privilegijų. Ilgainiui tokios pažiūros tapo teiginiu, jog egzistuoja biologiškai determinuota rasių ir etninė hierarchija, ir joje vienos rasės ir tautos pranašesnės už kitas. Kai kuriose Europos šalyse XX a. pirmoje pusėje socialinio darvinizmo idėjos peraugo į eugenikos² išvadomis pagrįstą socialinę politiką. Pastarosios tikslas – reprodukcijos reguliavimo ir kitais socialinės inžinerijos metodais siekti pagerinti genetinę populiacijos kokybę. Tokie tikslai nacistinėje Vokietijoje įgyvendinti ėmusis kraštutinių priemonių: išleidus diskriminuojančius įstatymus, vykdant prievartinę sterilizaciją ir sąmoningai naikinant tam tikros etninės, tautinės, rasinės ar negalių turinčios grupės žmones.

Tad ir romų diskriminacija neatsirado per vieną naktį. Pavyzdžiui, romams dar Veimaro Respublikos gyvavimo laikotarpiu (1919–1933 m.) buvo draudžiama lankytis viešuose parkuose, baseinuose ir kitose vokiečių pamėgtose rekreacijos vietose. 1926 m. Bavarijoje išleistas „Kovos su čigonais, valkatomis ir nenorinčiais dirbti“ įstatymas po ketverių metų buvo įteisintas visoje Veimaro Respublikos teritorijoje. Taip romams uždrausta klajoti, o neturintieji pastovaus darbo galėjo būti išsiųsti į priverčiamųjų darbų stovyklas iki dvejų metų. 1927 m. Prūsijoje pradėta reikalauti, kad romai visada nešiotųsi identifikacijos dokumentus, o 1929 m. netgi sukurtas Kovos su čigonais centras. Pagrindinis šio administracinio įsakymo tikslas – uždrausti klajoklinį romų gyvenimo būdą ir vykdyti nusikaltimų prevenciją.

1933 m., atėjus į valdžią Hitleriui, Vokietijos socialinė politika įgavo atviros diskriminacijos pobūdį, t. y., kova su nusikalstamumu ir kitomis socialinėmis blogybėmis peraugo į kampaniją prieš tam tikras etnines mažumas. Pavyzdžiui, 1935 09 15 Niurnbergo įstaty-

2. Eugenika, gr. – sritis, tirianti, kaip remiantis genetikos principais galima pagerinti paveldimąsias žmogaus savybes. TŽŽ, 221.

mu žydams uždrausta tuoktis su vokiečių kilmės asmenimis ar su jais turėti lytinių santykių. Po poros mėnesių šis įstatymas pritaikytas ir kitoms etninėms grupėms, taip pat ir romams. 1936 m. įsteigtas Rasinės higienos ir demografinės biologijos tyrimų padalinys, kuris nacių vyriausybei turėjo pateikti rekomendacijas dėl „Čigonų įstatymo“ priėmimo. Padalinio darbuotojai priėjo išvadą, kad daugelis Vokietijoje gyvenančių čigonų nėra grynakraujai, tad kelia grėsmę vokiečių rasės grynumui. Dėl šios priežasties romus pradėta persekioti: jie neteko teisės balsuoti ir buvo siunčiami į vadinamąsias užmiesčio sulaikymo stovyklas. Pastarosios ilgainiui tapo tarpine trėmimų į getus ir koncentracijos stovyklas vieta.

Antrojo pasaulinio karo metais Vokietijoje ir jos okupuotose teritorijose romų persekiojimas ir naikinimas vyko skirtingomis formomis. Vakarų Europoje gyvenę romai dažniausiai atsidurdavo koncentracijos stovyklose. Balkanų šalyse ir Sovietų Sąjungos Respublikose juos sušaudydavo mobilūs kolaborantų būriai, sudaryti iš vietinių gyventojų. Daugiausia žydų ir romų tautybės žmonių Lietuvoje – Paneriuose, Kauno IX forte ir Pravieniškių stovykloje – sunaikinta 1941–1944 m. JAV esančio Holokausto memorialinio muziejaus duomenimis, Pabaltijo valstybėse ir okupuotose Sovietų Sąjungos Respublikose sušaudyta per 30 000 romų. Be to, 1942–1943 m. nemažai romų pateko į koncentracijos stovyklas, nes 1942 m. pabaigoje Himleris įsakė iš Vokietijos teritorijos deportuoti visus „negrynakraujus čigonus“. Išimtyms padarytos grynakraujams ir sėsliems romams, kuriuos naciai laikė „arijų palikuoniais“.

Aušvico stovykloje romai gyveno atskirai nuo kitų kalinių, be to, atlape privalėjo nešioti juodą arba rudą aukštyn apverstą trikampį ir kiek rečiau raidę „Z“ (vok. *Zigeuner*³). Juodas trikampis reiškė aso-

3. *Zigeuner*, vok. – čigonas.

cialų, o rudas – romų tautybės asmenį. Pasak istorikų, beveik visose koncentracijos stovyklose žydai ir romai stengėsi vokiečiams organizuoti priešintis. Amžininkai aprašo atvejį, kai 1944 m. balandžio mėn. Aušvico stovykloje SS būriui buvo pavesta likviduoti romų bloke gyvenusias šeimas. Tik paaiškėjo, kad vyksta netikėtas maištas. Romai, apsiginklavę metaliniais vamzdžiais, kastuvais ir kitokiais darbo įrankiais, sugebėjo ne tik nurodytų įsakymų nevykdyti, bet ir ilgesnį laiką nepaklusti lagerio administracijai. Tačiau SS daliniai, 1944 08 02 apsupę visą bloką, sunaikino 2898 romus, kalėjusius šioje stovykloje. Vaikai, kuriems pavyko pabėgti iš apsupties, po kelių dienų buvo sugauti ir taip pat nužudyti.

Istorikai teigia, kad nemažai romų žuvo ir vykdant įvairius eksperimentus. Vienas liūdniausiai medicinos istorijoje pagarsėjusių yra daktaras Josefus Mengelis, dirbęs Aušvico koncentracijos stovykloje. Jo „darbų“ diapazonas gana platus – nuo galūnių amputavimo iki įvairių chemikalų išbandymo su žmonėmis. Liudininkų prisiminimuose teigiama, kad ypač daktarui Mengeliui patiko romų vaikai. Pavyzdžiui, vieno eksperimento metu dviem ketverių metų romų mergaitėms jis susiuvo nugaras, lyg jos būtų Siamo dvynės. Mergaičių tėvai, negalėdami matyti tokios kančios, sugebėjo gauti pakankamai morfijaus ir jas „užmigdyti“.

1944 m. vokiečių gydytojai, siekdami išsiaiškinti, kaip žmogaus organizmas toleruoja jūros vandenį, Buchenvaldo koncentracijos stovykloje atliko ilgalaikį bandymą su 44 romais. Amžininkai teigia, kad tiriamieji buvo girdomi vien jūros vandeniui. Jie išseko, pradėjo kliedėti ir vos nenumirė: išgelbėjo jų šeimų nariai. Kitas atvejis aprašytas iš Štuthofio koncentracijos stovyklos, kur profesorius Eugenius Haagenas dviem romų jaunuolių grupėms suleido dėmėtąsias šiltinės bakterijas. Nors prieš šį bandymą romai buvo vakcinuoti, visiems

pakilo temperatūra, ir jie ne tik kliedėjo, bet ir patyrė baisių fizinių kančių. 1945 m. daktaras Karlas Klaubergas be jokių anestetikų sterilizavo 8–10 metų romų mergaites. Visos mergaitės liko fiziškai su-
luošintos, o kelios po poros dienų mirė.

Po karo Vokietijos Federacinė Respublika nuo holokausto nukentėjusioms žydų šeimoms sutiko sumokėti reparacijos⁴ mokestį, o romų bendruomenė buvo pamiršta. Teisindamasi Vokietijos vyriausybė teigė, kad šios tautos žmonės iki 1943 m. persekioti ir kalinti ne dėl rasinių paskatų, bet dėl asocialaus ir nusikalstamo gyvenimo būdo. Kita vertus, romų holokaustą sunkiau įrodyti, nes dėl jų žemesnio išsilavinimo stokojama rašytinių šaltinių ir dokumentų. Pavyzdžiui, Lietuvoje romų vyrai vidutiniškai yra baigę penkias klases, o moterys – keturias. Apie 18 proc. vyrų ir 35 proc. moterų visai neraštingi. Antrojo pasaulinio karo metais šie rodikliai buvo dar mažesni.

Pastaruoju metu daugelis Europos valstybių siekia bent dalinai kompensuoti romų patirtą diskriminaciją ir kitas socialines skriaudas. Paminėtina, kad 1979 m. Vokietijos Federacinės Respublikos parlamentas pripažino, jog romų persekiojimas buvo genocido apraiška, todėl romams, nukentėjusiems nuo holokausto, sudarė sąlygas gauti materialinę kompensaciją.

1956 m. Lenkijoje atidarytas memorialas romų holokausto aukoms pagerbti. Be to, nuo 1996 m. šioje šalyje veikia Čigonų karavano keliaujantis memorialas. Panašūs romų kultūros muziejai įsteigti Čekijos Respublikoje. 2012 m. Berlyne atidarytas Memorialas romų nacionalsocializmo aukoms. Nuo 1972 m. rugpjūčio 2-oji minima kaip Romų holokausto atminimo diena. 2015 04 15 Europos Parla-

4. Reparacija, *lot.* – tarptautinės atsakomybės rūšis, kai valstybė nukentėjusiajam žalą atlygina materialiai. TŽŽ, 639.

mentas balsų dauguma priėmė rezoliuciją dėl romų holokausto per Antrąjį pasaulinį karą ir įsipareigojo toliau kovoti prieš jų diskriminaciją. Lėšų įvairiems romų švietimo ir integracijos į visuomenę projektams kasmet skiria Europos Sąjunga. Ši knyga taip pat dalinai finansuojama ES PEER⁵ projekto lėšomis ir ji atspindi kuklias mūsų pastangas siekti geresnės romų integracijos į visuomenę.

2016 07 17

Literatūra

Grunberg, Richard. A Social History of the Third Reich. Penguin Books Ltd, Harmondsworth, Middlesex, England, 1971.

Muller-Hill, Benno. Murderous Science: Elimination by Scientific Selection of Jews, Gypsies, and Others in Germany, 1933–1945. Cold Spring Harbor Laboratory Press, USA.

United States Holocaust Memorial Museum, Washington DC tinklalapis www.ushmm.org [žiūrėta 2016 m. gegužės mėn.].

5. Participation, Experience and Empowerment of Roma Youth, *angl.* / Dalyvavimas, patirtis ir romų jaunimo įgalinimas.